

Dialekt wielkopolski wczoraj i dziś

Autor: Monika Kresa

Zarówno granice i podziały Wielkopolski jako krainy geograficznej i historycznej, jak i zespołu dialektalnego są trudne do jednoznacznego określenia, a kwestie te są w wielu punktach kwestiami spornymi. Nie ulega jednak wątpliwości, że geograficzne ukształtowanie tego terytorium jak i burzliwe dzieje historyczne miały wpływ na język mieszkańców wielkopolskich wsi, zarówno w tym kształcie, w którym badał go kilkadziesiąt lat temu Kazimierz Nitsch, jak i na stan dzisiejszy zachowania gwar na tym terenie.

Nazwa Wielkopolska ma dosyć przejrzystą etymologię. Mianem Polonia Maior określano bowiem terytorium pierwotnej kolebki plemienia Polan. Było ono przeciwstawiane terytorium określanym mianem Polonia Minor (Małopolska), a które związane było z pierwotną kolebką państwa Wiślan. Nie do końca pewne jest natomiast znaczenie samego wyrażenia Polonia Maior – może być ono bowiem rozumiane dosłownie jak o Polska Wielka (i w takiej też formie zostało zaadaptowane do języka polskiego), jak i Polska Starsza. Mniej prawdopodobne natomiast wydaje się przyjmowanie przymiotnika maior w znaczeniu „rozszerzona”, oznaczałoby to bowiem wiązanie pierwotnych korzeni państwa polskiego z państwem Wiślan – Polonia Minor oznaczałaby wówczas tyle co: Polska Właściwa. Po raz pierwszy termin Polonia Maior został użyty w dokumencie z 15 czerwca 1257 roku przez Macieja z Lubinia, benedyktyna z klasztoru w Lubiniu i notariusza księcia Bolesława Pobożnego.

Pierwotne dzieje osadnicze. Polanie Pierwsze ślady osadnicze na terenach dzisiejszej Wielkopolski pochodzą z okresu znacznie poprzedzającego pojawienie się na tych ziemiach plemienia Polan i początków państwa polskiego (11 tysięcy lat przed n.e.). Tuż przed rozpoczęciem nowej ery do dzisiejszej Wielkopolski docierały wpływy kultury rzymskiej, w III i w. p.n.e. ze wschodu na zachód przez południową Wielkopolskę i Kujawy wędrowali Celtowie zaś z północy na południe wzdłuż szlaku bursztynowego różne plemiona germańskie. Kres tym wędrownikom, a także dobrze rozwiniętemu handlowi przyniosły najazdy w V wieku naszej ery. Po nich to na obszarze dzisiejszej Wielkopolski zaczął dominować system drobnoplemienny. Część historyków jest zdania, że w tym okresie tereny dorzecza Warty zamieszkiwane były przez plemiona słowiańskie – Serbów, którzy w VIII wieku przenieśli się na zachód nad Łabę, co umożliwiło zajęcie tych terenów przez Polan. Sama nazwa Polanie nie pojawia się w Geografii Bawarskiej. Hipoteza o tym, że plemię to było przez jakiś czas niewielkim plemieniem podległym plemieniu Goplan wiąże się z kroniką Galla Anonima i przekazaną w niej legendzie o Popielu i Piaście. Wielu historyków twierdzi natomiast, że jako takie plemię Polan mogło w ogóle nie istnieć, a nazwa ta odnosi się do całej grupy plemion wielkopolskich i pojawiła się w późniejszej literaturze historycznej. Nie ma też jednoznacznego stanowiska co do głównego grodu bądź grodów, które miałyby stanowić centrum życia plemiennego w tym okresie. Niektórzy wiążą je z Gieczem, inni z Kaliszem, jeszcze inni z Gnieznem. To w Gnieźnie bowiem znajdowała się dawna świątynia pogańska, której przejęcie stawało się legitymizacją władzy.

Podziały administracji państwowej Średniowiecze – Ziemia Polan za czasów Chrobrego i później nawet przedstawia się jako archipelag drobnych osad ludzkich, wynurzających się z ciemnego obszaru leśnego, a skupionych wokół jezior i ujętych w ramy dwóch długich, a wąskich pasów, utworzonych przez gęsto skupione osady nad wodami Warty i Noteci. Lesiste obszary zalegające wyżyny działów wodnych lub bagniste doliny mniejszych rzek (jak Obrą, Proсна) posiadały swą rzadko rozszaną ludność, łatwo zmieniającą miejsce pobytu i skłoną od uchylania się od powinności państwowych i nadzoru – Słownik Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. XIII, s. 349. – przytoczony fragment jest doskonałym dowodem na to, że ustalenie jakichkolwiek ścisłych i oczywistych granic zewnętrznych, a tym bardziej granic podziałów wewnętrznych dzisiejszej Wielkopolski nie jest zadaniem łatwym nie tylko ze względu na trudną i zmieniającą się bardzo szybko sytuację historyczną, lecz także znaczne migracje ludności i ich brak świadomości, dotyczącej wspólnoty państwowej, a tym bardziej dzielnicowej. Nawet pierwsze ustanowione w Poznaniu biskupstwo w roku 968 nie mogło mieć i nie miało ściśle ustalonych granic, miała je dopiero archidiecezja gnieźnieńska (czytaj: Podziały administracji kościelnej). W XIII wieku nastąpiła silna ekspansja Brandenburczyków na zachodnie granice Wielkopolski. Zajęli oni Ziemię Lubuską oraz kasztelanię santocką. Jednocześnie zajęli tereny na pograniczu Wielkopolski i Pomorza Zachodniego.

Ziemię dialektu wielkopolskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów Podział administracyjny Rzeczypospolitej Obojga Narodów był podziałem dosyć skomplikowanym. W skład Korony wchodziła Prowincja Wielkopolska, podzielona na województwa.

Do województw wielkopolskich należały: - poznańskie (powiat walecki, poznański, kościański) z ziemią wschowską, - kaliskie (powiat kaliski, pyzdrowski, koniński), - gnieźnieńskie – wydzielone z kaliskiego w 1768 roku (powiat gnieźnieński, kcyński, nakielski), - sieradzkie (powiat radomszczański, sieradzki, szadkowski, piotrowski, wieluński, ostrzeszowski), - łęczyckie (powiat łęczycki, brzeziński, orłowski), - brzesko-kujawskie (powiaty: brzeski, radziejowski, przedecki, kowalski, kruszwicki), -

inowrocławskie z ziemią dobrzyńską (bydgoski, inowrocławski, dobrzyński, rypiński, lipnowski).

Do województw Prus Królewskich zaliczano: - województwo chełmińskie (w 1764 podzielone na powiaty: chełmiński, toruński, grudziądzki, radzyński, kowalewski, brodnicki, nowomiejski), - województwo malborskie (powiaty: sztumski, kiszpornski, elbląski, malborski), - województwo pomorskie (w 1764 roku podzielone na powiaty: gdański, pucki, tczewski, nowski, świecki, tucholski, człuchowski, mirachowski), - Księstwo Warmińskie.

Ziemie dialektu wielkopolskiego w Księstwie Warszawskim Podział administracyjny Księstwa Warszawskiego był regulowany przez konstytucję Księstwa Warszawskiego z 1807 roku. Najważniejszą jednostką podziału administracyjnego był departament. W latach 1807-1809 ziemie dialektu wielkopolskiego należały zasadniczo do departamentów: - Poznańskiego, w którego skład wchodziły: powiat babimostski, powiat gnieźnieński, powiat kościański, powiat krobowski, powiat krotoszyński, powiat międzyrzecki, powiat obornicki, powiat powidzki, powiat poznański, powiat pyzdrowski, powiat śremski, powiat Śródkki, powiat wągrowiecki, powiat wschowski; - Bydgoskiego, w którego skład wchodziły: powiat brzeski, powiat bydgoski, powiat chełmiński, powiat inowrocławski, powiat kamiński, powiat kowalski, powiat Michałowski, powiat radziejowski, powiat toruński, powiat wałecki; - Kaliskiego, w którego skład wchodziły: powiat częstochowski, powiat kaliski, powiat koniński, powiat odolanowski, powiat ostrzeszowski, powiat piotrkowski, powiat radomszczański, powiat sieradzki, powiat szadkowski, powiat warciański, powiat wieluński, powiat lelowski z siedzibą w Żarkach (od 1810 roku w departamencie krakowskim), powiat pilicki (od 1810 roku w departamencie krakowskim).

Ziemie dialektu wielkopolskiego w latach 1815-1914 Po Kongresie Wiedeńskim zasadnicza część Wielkopolski została włączona bezpośrednio do Prus. Utworzono natomiast Wielkie Księstwo Poznańskie, które podzielono na rejencje i powiaty. W jego skład weszły rejencje: Poznańska (powiaty: babimojski, gostyński, grodziski, jarociński, kępiński, kościański, koźmiński, korabski, krotoszyński, leszczyński, międzychodzki, międzyrzecki, nowotomyski, obornicki, odolanowski, ostrowski, ostrzeszowski, płaszewski, miasto Poznań, powiat poznański (wschodni i zachodni), rawicki, skwierzyński, szamotulski, śmigielski, śremski, średzki, wrzesiński, wschowski. Bydgoska (powiaty: miejski bydgoski, chodzieski, czarnkowski, gnieźnieński, inowrocławski, mogilnicki, strzeleński, szubiński, wągrowiecki, wieleński, Witkowski, wytrzycki, żniński). W granicach Królestwa Polskiego znalazły się jedynie skrawki, zaliczane w obecnym kształcie do dialektologicznej Wielkopolski wschodniej i środkowej, czyli okolice Kalisza i Koła.

Ziemie dialektu wielkopolskiego w latach 1919-2009 Podpisany w 1919 roku Traktat Wersalski przyznał Polsce niemal całą Wielkopolskę, bez zachodnich skrawków dawnego Księstwa Poznańskiego, które znalazły się po stronie niemieckiej. W tym czasie miał miejsce duży odpływ ludności niemieckiej z terenów Wielkopolski – przykładowo tzw. Związek Uchodźców z Poznania wiosną 1919 roku liczył ok. 30 tys. osób. W momencie wybuchu II wojny światowej ziemie dialektu wielkopolskiego znalazły się w granicach dwóch niemieckich jednostek administracyjnych: Kraju Warty i Gdańsk-Prusy Zachodnie. Po II wojnie światowej, w 1946 roku ziemie dialektu wielkopolskiego znalazły się zasadniczo w granicach województwa poznańskiego oraz pomorskiego. {smoothgallery image=M838.jpg&caption=Zasięg dialektu wielkopolskiego na tle podziału administracyjnego Polski w 1946 roku&title=Zasięg dialektu wielkopolskiego na tle podziału administracyjnego Polski w 1946 roku} W 1975 roku wprowadzono podział Polski na 49 województw. Ziemie dialektu wielkopolskiego znalazły się wówczas w granicach województw: poznańskiego, lesznońskiego, pilskiego, bydgoskiego, konińskiego, kaliskiego, zielonogórskiego i gorzowskiego. {smoothgallery image=M839.jpg&caption=Zasięg dialektu wielkopolskiego na tle podziału administracyjnego Polski w 1975 roku&title=Zasięg dialektu wielkopolskiego na tle podziału administracyjnego Polski w 1975 roku} W wyniku podziału z 1999 roku ziemie dialektu wielkopolskiego znalazły się zasadniczo w granicach województw wielkopolskiego, dolnośląskiego, kujawsko-pomorskiego. {smoothgallery image=M840.jpg&caption=Zasięg dialektu wielkopolskiego na tle podziału administracyjnego Polski w 1999 roku&title=Zasięg dialektu wielkopolskiego na tle podziału administracyjnego Polski w 1999 roku}

Podziały administracji kościelnej X-XVIII w. Pierwszą diecezją powstałą na terenach Wielkopolski była pierwsza diecezja na ziemiach polskich w ogóle – powstała w 968 roku diecezja poznańska, powołana do życia przez Mieszka I. Pierwotnie objęła ona swoim zasięgiem wszystkie ziemie państwa polskiego, z oczywistych względów nie miała ona jednak złożonej struktury. Nie od razu weszła też w skład utworzonej w 1000 roku archidiecezji gnieźnieńskiej, której pierwszym biskupem został Radzym-Gaudenty. Brak dokumentu erekcyjnego uniemożliwia podanie ścisłych granic archidiecezji, choć nie ulega wątpliwości, że takie musiała ona otrzymać. Życie kościelne nowo powstałej archidiecezji zdeorganizowały liczne reakcje pogańskie oraz najazd Brzetysława Czeskiego. Jej odbudowy dokonał dopiero król Bolesław Śmiały i w tym przypadku brak aktu erekcyjnego archidiecezji, źródła pośrednie pozwalają jednak wnioskować, że w jej skład weszły: - wschodnia część Wielkopolski, - Kujawy, - Łęczyckie, - Sieradzkie, - tereny Mazowsza, - (najprawdopodobniej) kasztelania nakielska (leżąca na

prawym brzegu Noteci).

W 1075 roku archidiecezji gnieźnieńskiej została podporządkowana diecezja poznańska. Przy podziale biskupstw to właśnie przy diecezji poznańskiej została kasztelania warszawska. Po raz pierwszy terytorium archidiecezji zostało określone bullą papieża Innocentego II z 1136 roku – tzw. Bulla Gnieźnieńska. W obszarze archidiecezji gnieźnieńskiej znalazły się zatem kasztelanie: gnieźnieńska, ostrowska, łekniańska, nakielska, żnińska, kaliska, czestramska, rudzka, część milickiej, sieradzka, spicimierska, małogoska, razpierska, łączycka, łowicka, wolborska, żarnowska, skarżyńska. W XIII wieku diecezje zostały objęte systematycznymi sieciami parafialnymi. W diecezji poznańskiej znajdowało się wówczas 359 parafii. Zmiany administracyjne podziały administracji kościelnej Wielkopolski miały miejsce w drugiej połowie XIV wieku, kiedy to do archidiecezji gnieźnieńskiej włączono parafie: Żoń, Gralewo, Jaktorowo, Kłobuck i Krzepice. W połowie XV stulecia parafia Czestram została odłączona od Gniezna i wcielona do diecezji poznańskiej. Obszar archidiecezji gnieźnieńskiej ukształtowany w Średniowieczu wynosił ok. 40 100 km². Najdalej wysuniętym na północ punktem archidiecezji była parafia Borzyszków k. Bytowa. Od miasta Białoborga na Pomorzu linię graniczną między archidiecezją a biskupstwem poznańskim stanowiła rzeka Głód aż do Noteci pod Miasteczkiem, a stąd biegła na południe do Pobiedzisk (...) i dalej zwężała się na niekorzyść archidiecezji ku południowi aż do rzeki Lutyni, pozostawiając Wrześnię po stronie archidiecezji. Od Lutyni poprzez Grabów, Wieruszów i Bolesławiec, dalej Prosną biegła granica aż do Krzepic, gdzie rozpoczynało się sąsiedztwo z diecezją krakowską. Ostrzeszów, Kępno i Byczyna pozostawały po stronie wrocławskiej. Od Krzepic granica biegła w kierunku południowo-wschodnim aż do źródeł Nidy i Chęcín w rejonie Kielc. Od Chęcín linia graniczna szła w kierunku zachodnim korytem rzeki Pilicy aż do Nowego Miasta, a następnie w kierunku północnym aż do parafii Kociarzów, Gębice i Kwieciszewo. Od Kwieciszewa na Kujawach linia graniczna biegła na północ i korytem Noteci aż do Nakła, a stąd do Borzyszkowa k. Bytowa. Do archidiecezji należała nadto enklawa na pograniczu diecezji poznańskiej i wrocławskiej z parafiami Kobylin, Krotoszyn i Zduny. Cyt. za: www.archidiecezja.pl. Z okresu średniowiecza pochodzi podział archidiecezji gnieźnieńskiej na diakonaty i archidiakonaty, miało to miejsce w XIII wieku, powstały wówczas, poza ustanowionym w 1108 roku archidiakonatem gnieźnieńskim: Archidiakoniat łączycki, a. kaliski, b. rudzki, c. uniejowski, d. kurzelowski, e. pomorski z siedzibą w Słupsku, który odpadł od archidiecezji gnieźnieńskiej w 1307 roku. W XVI wieku powstały kolejne dwa archidiakonaty: a. kamieński, b. łowicki. Podział ten przetrwał zasadniczo do wieku XIX. Dzięki poparciu Soboru Trydenckiego w latach 1583-1583 nastąpiła reorganizacja i rozbudowa sieci dekanalnej. Od początku XVII w. do połowy XVIII archidiecezja podzielona była na 40 dekanatów. W drugiej połowie XVIII stulecia zostały utworzone 3 nowe dekanaty: Lutomiersk, Rogowo i Kcynia. Aż do III rozbioru archidiecezja była podzielona na 43 dekanaty. Ruch reformacyjny, który nastąpił wraz z wiekiem XVI spowodował pewne zakłócenia w życiu archidiecezji. Reformacja objęła szczególnie północno-zachodnie tereny arcybiskupstwa. Szczególnie wielu proboszczów przeszło na protestantyzm w archidiakonacie kamieńskim. Na pozostałych terenach Wielkopolski i całej diecezji zakorzenił się kalwinizm. W latach sześćdziesiątych XVIII wieku nastąpiły zmiany w podziale administracyjnym – diecezja wrocławska otrzymała od Gniezna 8 parafii w okolicach Wolborza, oddała natomiast 12 innych: Bydgoszcz, Gębice, Barcin, Strzelów, Dąbrowa, Ostrów k. Kościelca, Ludzisko, Skulsk, Wawrzynowo, Broniszewo, Brdów i Modzerowo.

XVIII w. – 1939 rok Największe w dziejach archidiecezji gnieźnieńskiej zmiany granic zewnętrznych i podziałów wewnętrznych dokonały się w wieku XVIII w związku z zaborami. Tereny archidiecezji znalazły się bowiem w granicach trzech różnych zaborów, a wszyscy zaborcy przestrzegali zasady, że biskup nie może sprawować władzy nad wiernymi innego zaboru. Jako pierwsze odpadły od Gniezna tereny położone na południe od Pilicy, w 1805 roku zostały one włączone w granice diecezji kieleckiej. Po Kongresie Wiedeńskim w granicach zaboru pruskiego znalazło się jedynie ok. 30% dawnego terytorium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Istnienie archidiecezji stało pod znakiem zapytania, jej terytorium chciano włączyć bądź do diecezji warszawskiej i wrocławskiej lub chełmińskiej. Ostatecznie jednak król pruski zdecydował w 1820 roku o jej zachowaniu. Na skutek rozbiorów mazowiecka część diecezji poznańskiej wraz z Warszawą została oddzielona od Poznania i w 1798 roku otrzymała własne biskupstwo. Bulla z 1821 roku wyznaczyła nowy podział administracyjny Kościoła katolickiego w Polsce. Do archidiecezji gnieźnieńskiej włączono wówczas archidiakoniat kruszwicki (diakonaty: inowrocławski, gniewkowski, kruszwicki), odłączono natomiast archidiakoniat kamieński (dekanaty: człuchowski, tucholski, kamieński). Bulla przynosiła jeszcze jedną zmianę, mianowicie: połączenie unią personalną metropolii gnieźnieńskiej i poznańskiej – od tej pory łączyła je osoba biskupa. Kolejna zmiana granic diecezji nastąpiła w okresie międzywojennym. Bulla papieża Piusa XI z 1925 roku przyłączyła do diecezji gnieźnieńskiej dwa poznańskie dekanaty: miłośławski i jarociński, a odłączyła na rzecz Poznania dwa inne: ołobocki i krotoszyński. W skład archidiecezji wchodziły: Ziemia Gnieźnieńska, Ziemia Pałucka, część Ziemi Zbarskiej, część Krajny oraz Kujawy. Granice tak ukształtowanej diecezji wyglądały następująco: – Linia graniczna zakreślająca terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej biegła na północy od granic państwowych na wysokości Więcborka w kierunku wschodnim do Brdy, zostawiając

Więcbork, Wielowicz i Pruszcz po stronie diecezji chełmińskiej, a Dźwierzno, Runowo i Mąkowarsko - po stronie archidiecezji gnieźnieńskiej. Od Mąkowarska granica skręcała na południe wzdłuż Brdy do Wisły, a następnie Wisłą do Torunia i granicy z diecezją włocławską. Po stronie diecezji chełmińskiej pozostały: Koronowo, Wtelno, Fordon i Toruń, a po stronie archidiecezji gnieźnieńskiej - Łąsko, Wierzchucin Król., Bydgoszcz, Cierpice i Podgórz (przedmieście Torunia). Od parafii Podgórz linia graniczna biegła w kierunku południowo-zachodnim do ujścia Prosny do Warty i dalej Prosna aż do granicy z archidiecezją poznańską. Po stronie diecezji włocławskiej zostały: Ciechocinek, Aleksandrów Kuj., Radziejów, Wilczyn, Giewartów, Słupca i Pyzdry, a po stronie archidiecezji gnieźnieńskiej - Grabie, Chlewiska, Piaski, Powidz, Strzałkowo i Wszembórz. Przed Kaliszem granica skręcała na zachód wzdłuż linii Jedlec, Kuczków i Koryta, parafii należących do archidiecezji gnieźnieńskiej, a następnie biegła na północ aż do Wrześni z lekkimi wychyleniami w okolicach Jarocina na korzyść archidiecezji gnieźnieńskiej, a w okolicach Dębna - archidiecezji poznańskiej. Od Wrześni linia graniczna biegła początkowo w kierunku północno-zachodnim, a następnie północnym aż do Noteci, zostawiając po stronie gnieźnieńskiej Wrześnię, Pobiedziska, Dąbrówkę Kośc., Raczkowo, Wągrowiec, Żoń i Jaktorowo, a po stronie poznańskiej - Neklę, Iwno, Murowaną Goślinę, Skoki, Margonin i Szamocin. Od Jaktorowa granica biegła na zachód wzdłuż Noteci do ujścia Gwdy, zostawiając po stronie archidiecezji poznańskiej Ujście, a następnie skręcała na północny wschód wzdłuż granic Rzeczypospolitej do granicy z diecezją chełmińską

1939-2009 W momencie wybuchu II wojny światowej terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej znalazło się w dwóch okręgach administracji niemieckiej: Gdańsk-Prusy Zachodnie (40 parafii) oraz w Kraju Warty (reszta). Linia demarkacyjna biegła wzdłuż południowych granic powiatów: toruńskiego, bydgoskiego i wyrzyskiego. Podział ten jest istotny, ze względu na różną politykę wyznaniową, prowadzoną przez Niemców w obydwu okręgach. Do Kraju Warty włączony został również obszar diecezji poznańskiej. Po zakończeniu wojny decyzją Stolicy Apostolskiej z dn. 4.III.1946 r. została rozwiązana unia personalna z Poznaniem, a Gniezno połączono pro hac vice unią personalną z archidiecezją warszawską przy zachowaniu samodzielności i odrębności terytorialnej obu archidiecezji. W latach pięćdziesiątych reorganizacji uległa sieć dekanatów. W 1950 roku zlikwidowano dekanaty: Bydgoski podmiejski, Janowiec, Łekno i Powidz, a na ich miejsce utworzono: Bydgoszcz, Białośliwie, Kłęcko, Mogilno, Szubin, Wągrowiec, Witkowo i Złotniki. Kolejnym ważnym wydarzeniem z punktu widzenia organizacji życia kościelnego była bulla papieża Jana Pawła II z 1992 roku. Terytorium archidiecezji zostało uszczuplone o dekanaty: pleszewski, czermiński, jarociński, wierzchuciński i toruński, a z diecezji chełmińskiej dołączono część dekanatu Fordon. W 1996 roku w archidiecezji były 32 dekanaty. Podział ten został zasadniczo utrzymany do dziś.

Źródła:

<http://www.archpoznan.pl>

<http://www.archidiecezja.pl> <http://www.wikipedia.org>